

УДК 342.5 (091)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ

Шевчук І.М., к. п. н.,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті досліджено виникнення, становлення та розвиток інституту конституційного контролю. Охарактеризовано ознаки й різновиди американської та європейської моделей конституційного контролю. Визначено основні особливості й відмінності цих моделей.

Ключові слова: конституційний контроль, американська модель конституційного контролю, європейська модель конституційного контролю, Верховний суд США, судовий прецедент.

В статье исследуются возникновение, становление и развитие института конституционного контроля. Охарактеризованы признаки и разновидности американской и европейской моделей конституционного контроля. Определены основные особенности и различия этих моделей.

Ключевые слова: конституционный контроль, американская модель конституционного контроля, европейская модель конституционного контроля, судебный прецедент.

Shevchuk I.M. FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE CONSTITUTIONAL CONTROL INSTITUTE

The formation and development of the constitutional control institute are explored in the article. The main features and types of American and European models of constitutional control are characterized. The main features and differences between these models are defined.

Key words: constitutional control, American model of constitution control, European model of constitution control, US Supreme Court, judicial precedent.

Постановка проблеми. Конституційний контроль сприяє забезпеченню верховенства й прямої дії Конституції на всій території держави, запобігає появі неконституційних актів та захищає основні права й свободи людини та громадянина.

Інститут конституційного контролю функціонує в більшості сучасних демократичних країнах. Здійснення конституційного контролю в державі залежить від того, яка модель запроваджена в ній. Становлення тієї чи іншої моделі конституційного контролю в країні пов'язане з особливостями національного права, організацією державної влади, організацією судової системи та економічними, політичними й історичними умовами.

Дослідження різноманітних аспектів становлення та розвитку інституту конституційного контролю в зарубіжних країнах необхідне для вивчення їхнього позитивного досвіду й можливості його поширення на процес розвитку та вдосконалення органів конституційного контролю нашої держави. Інтерес викликають становлення й розвиток не лише американської та європейської моделей судового конституційного контролю, але й змішаних форм конституційного контролю.

Ступінь дослідження проблеми. Дослідженню окремих теоретичних і практичних аспектів становлення та розвитку інституту конституційного контролю у світі й в Україні приділяли увагу такі вітчизняні вчені-правознавці, як: В. О. Гергелійник, В. М. Кампо, І. І. Маринів, О. С. Лотюк, С. В. Пілюк, М. Д. Савенко, А. О. Селіванов, В. Є. Скомороха, І. Д. Сліденко, М. В. Тесленко, Т. О. Цимбалістий, В. М. Шаповал та інші. Цією проблематикою займалися також зарубіжні науковці: С. В. Боботов, М. В. Вітрук, Б. С. Ебзеєв, А. О. Клішев, В. В. Лазарев, В. В. Макалов, Т. І. Овсепян, С. М. Пастернак, Т. Я. Хабрієва та інші.

Мета статті – дослідити виникнення, становлення й розвиток інституту конституційного контролю в зарубіжних країнах та визначити його особливості.

Виклад основного матеріалу. Термін «контроль» походить від французького *contrerfle*, що означає подвійний список. Із філософського погляду соціальний контроль – це використання різних соціальних інститутів і засобів для виявлення тенденцій змін у розвитку суспільних відносин та їх регулювання [1, с. 306]. Соціальний контроль забезпечує сталість і розвиток соціальної системи, управління людьми, групами, інститутами, які входять до неї.

У юридичній літературі судовий конституційний контроль розглядають у широкому й вузькому розумінні. У вузькому – як функцію судів загальної або спеціальної юрисдикції щодо визначення конституційності певного кола нормативно-правових актів [2, с. 278]; як здійснювану судовими органами перевірку нормативних актів стосовно їх відповідності конституції [3, с. 160].

Широке трактування судового конституційного контролю дає Б. С. Ебзеєв, зазначаючи, що це офіційна діяльність спеціально уповноважених конституцією та законами органів щодо здійснення ними своїх повноважень за допомогою особливої процедури з метою захисту основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини й громадянина, забезпечення верховенства та прямої дії основного закону на всій території держави, запобігання появі в правовій системі неконституційних актів, офіційного тлумачення конституції [4, с. 82]. Сутність конституційного контролю полягає не лише у вирішенні питання щодо відповідності правових актів конституції, контролю за відповідністю їй законів, але й у розв'язанні спорів про компетенцію

між органами державної влади, тлумаченні конституції й законів.

Конституційний контроль в сучасному розумінні вперше виник у США на основі доктрини судового прецеденту. Прецедент, створений у результаті розгляду справи Мербері проти Медісона 1803 року, започаткував судовий конституційний контроль у США, головна риса якого – здійснення контролю судами загальної юрисдикції. Тривалий час американська модель конституційного контролю була єдиною, а європейська запропонована лише в ХХ ст.

Ю. Л. Шульженко вважає, що ідея конституційного контролю з'явилася на початку XVII ст. й пов'язана із діяльністю Таємної ради при Британській короні, яка визначала недійсними статути, видані легістратурами колоній, якщо вони суперечили колоніальним хартіям чи загальному праву [5, с. 41]. Ця практика запозичена судами в американських колоніях, котрі виносили рішення про відмову застосовувати накази англійського короля на тій підставі, що вони суперечать колоніальній хартії. У 80–90-х роках XVII ст. незалежні суди стали перевіряти конституційність законів штатів. Ці справи не передавалися до Верховного суду й тому особливого значення не мали.

Формування інституту судового конституційного контролю в США пов'язують із трьома передумовами. По-перше, 1787 року прийнято першу у світі писану конституцію, яка володіє вищою юридичною силою в державі. Це стало фундаментом для виникнення проблеми охорони конституції. По-друге, американський конституційний контроль виник на основі боротьби з метрополією й протиставленням себе її системи правління. Звідси – страх перед абсолютизмом та акцентування уваги на принципі поділу влади, як основи демократичного правління. По-третє, Сполучені Штати виникли як федеративна держава. Конституція 1787 року вирішила це питання, надавши федеральному праву вищу юридичну силу, але водночас допускаючи (поправка 10) принцип передачі неврегульованих питань у компетенцію штатів. Усі дії федеральної влади повинні мати підставою конституційну правочинність. Однак ні Конституції штатів, ні Конституція 1787 року не заснували механізму свого захисту. Остаточно концепція судового контролю знайшла своє повне відображення лише в судових рішеннях федерального Верховного суду США [7, с. 19].

Дж. Маршалл, голова Верховного суду США, який, вирішуючи справу Марбері проти Медісона, у 1803 році зазначив: «Конституція володіє верховенством відносно законів. До компетенції та обов'язку судової влади входить роз'яснення того, що таке закон. Якщо два закони суперечать один одному, суд повинен вирішувати питання про застосування кожного з них. Якщо закон суперечить Конституції, Конституція, а не простий закон, повинна застосовуватись». На основі принципу, сформульованого в цій справі, а саме: юридичний перегляд є необхідним елементом в конституційній системі контролю та рівноваги, задуманих, щоб не дати іншим урядовим підрозділам присвоїти собі надмірну владу, –

постала американська модель конституційного контролю [6, с. 68].

Сформований у США інститут конституційного контролю визнано однією з традиційних моделей, а саме: американською моделлю конституційного контролю, яка має низку особливостей, що вирізняють її з-поміж інших.

Американську модель конституційного контролю характеризують такі специфічні ознаки: 1) універсальний характер предмета контролю – суд, окрім перевірки законів на відповідність конституції, має право здійснювати контроль за нормативними актами, які приймаються на всіх рівнях органами державної влади; 2) конкретність – суди пов'язані конкретними обставинами справи, де є посилення сторони, наприклад, на антиконституційність норми, на якій ґрунтуються вимоги протилежної сторони. Суд зобов'язаний висловити свою позицію з цього приводу й вирішити питання по суті позову [6, с. 72]; 3) деконцентрація – будь-який суд при розгляді справи може досліджувати відповідність федеральних законів федеральній конституції, нормативно-правових актів окремих штатів їхнім конституціям, а також актів штатів – федеральним законам; 4) суд розглядає питання конституційності нормативних актів не в межах особливого провадження, а безпосередньо у зв'язку з розглядом кримінальної, цивільної, адміністративної справи, якщо сторона в справі посилається на Конституцію; 5) правом ініціативи щодо застосування конституційного контролю наділені лише учасники судового провадження; 6) надання окремим думкам суддів Верховного суду США прецедентного характеру [8, с. 7]; 7) відносний характер – рішення суду є обов'язковим лише для учасників спору. Неконституційну норму не беруть до уваги при винесенні рішення суду по суті спору. Суд не може скасувати неконституційну норму, оскільки це право Верховного суду.

Існує два різновиди американської моделі конституційного контролю – децентралізована й централізована. Децентралізована існує в таких країнах, як США, Аргентина, Норвегія та Японія, де конституційний контроль можуть здійснювати всі суди загальної юрисдикції в порядку звичайної судової процедури. Суд загальної юрисдикції може визнати закон, окремі його положення неконституційними. Якщо справа потрапляє на розгляд до Верховного суду й він також підтверджує рішення суду нижчої інстанції, то воно стає обов'язковим для всіх судів.

Централізований різновид існує в таких країнах, як Австралія, Індія, Канада, Мальта, де конституційний контроль можуть здійснювати тільки верховні суди в порядку особливої процедури. Конституційність закону має право перевіряти лише вища судова інстанція після того, як справа надійде до неї від нижчої інстанції, яка може поставити питання про перевірку конституційності закону або окремого його положення, але сам Верховний суд не має повноваження перевіряти їх на відповідність Конституції.

Європейська модель конституційного контролю, концепцію якої запропонували

австрійські вчені Г. Кельзен і К. Ейзенман, виникла у ХХ ст. Основна відмінність європейської моделі від американської полягає в тому, що конституційний контроль виділяється із загального правосуддя та здійснюється не судами загальної юрисдикції, а спеціалізованими органами – конституційними судами.

Причинами неприйняття американської моделі конституційного контролю європейськими країнами науковці називають такі: 1) принцип верховенства закону, сприйняття закону у свідомості європейських юристів як святині, тобто в площині розбіжного сприйняття понять «закон» і «конституція»; 2) особливість формування судової системи й діяльності суддів (особливо виділяється ступінь залежності від виконавчої влади та неспроможність вирішити питання конституційності закону); 3) відсутність єдиного підходу в питанні спеціалізації судів. Американська модель функціонує успішно лише там, де існує єдина спеціалізація судів, тобто в самих США й інших країнах загального права, оскільки в цих державах проблема конституційності може поставити в будь-якому процесі [6, с. 86-87].

Витоками історії спеціалізованого конституційного контролю вважають створення наприкінці ХVІІ ст. у Франції державного органу, до повноважень якого віднесено встановлення неконституційності законодавчих актів. Ідею охорони конституції в 1795 році висунув Е. Сійєс, котрий наголошував, що для реалізації конституції потрібне створення «спеціальної влади», яка могла б скасовувати законодавчі акти, які суперечать конституції. Е. Сійєс вважав, що судова влада не повинна охороняти конституцію, і пропонував наділити відповідними повноваженнями спеціальний орган, який називав «конституційним журі». Цю ідею Е. Сійєса реалізовано в Конституції Франції 1799 року, яка містила окрему главу про охоронний сенат. Останній міг скасовувати законодавчі акти на підставі їх неконституційності [9, с. 11-12].

Важливу роль у формуванні європейської моделі конституційного контролю відіграв відомий австрійський учений Г. Кельзен. Науковець вважав, що гарантія дієвості конституції має ґрунтуватися здебільшого на можливості безперешкодного анулювання актів, які їй суперечать. Таке анулювання неконституційних актів, безперечно, мало бути доручено верховному органу, який би відрізнявся від парламенту, був незалежним від нього чи будь-якого іншого органу державної влади [10, с. 58]. Г. Кельзен відводив конституційному суду лише роль «негативного законодавця», своєрідного «контрбалансу». Так, на його думку, анулювання закону не означає створення правової норми, а діяльність органу конституційного правосуддя повністю детермінована та обмежена рамками конституції [11, с. 69]. На думку Г. Кельзена, конституційний суд необхідний для того, щоб вирішувати передусім можливі конфлікти щодо розмежування компетенції між державними органами та перевищення ними своїх повноважень.

Для європейської моделі конституційного контролю пріоритетні такі завдання: забезпе-

чення конституційності нормативних актів й у такий спосіб – збереження конституційно закріпленої функціональної рівноваги незалежних гілок влади; чітка регламентація вирішення спірних питань, які виникають між різними органами влади стосовно повноважень; створення найбільш цілісної та надійної системи захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина.

Для європейської моделі конституційного контролю характерні такі специфічні ознаки: 1) створення спеціалізованих судових органів конституційного контролю (конституційних судів, спеціальних конституційних колегій, палат у складі вищих судів), які не входять до системи судів загальної юрисдикції або займають у ній автономне становище; 2) конституційний контроль – головна функція спеціалізованих судових органів; 3) конституційні суди, ураховуючи їхнє функціональне призначення, утворюються способом, що відмінний від формування судів загальної юрисдикції і передбачає участь державних органів, які належать до різних гілок влади [12, с. 554]; 4) конституційний контроль здійснюється за правилами спеціальної процедури; 5) для конституційного контролю властивий абстрактний та попередній контроль; 6) суб'єктами звернення до спеціалізованих судових органів, окрім учасників процесу, є також державні органи; 7) рішення спеціалізованих судових органів носить загальнообов'язковий характер.

В. В. Маклаков до особливостей європейської моделі конституційного контролю відносить особливий склад суду; відсутність пожиттєвого призначення суддів; часткове оновлення складу суду (кожні три роки на одну третину в Іспанії, Франції); неможливість переобрання на повторний строк, як гарантія незалежності суддів (Франція, Італія, Іспанія, ФРН); визначення в конституціях порядку призначення й кваліфікації суддів, що підкреслює значення цих органів; призначення суддів не одним, а кількома органами, аби жоден із них не мав переваг, а самі суди – однобокої орієнтації (завжди значна частина органу конституційного контролю формується парламентом, у призначенні суддів беруть участь найвищі органи виконавчої влади та судові органи) [13, с. 143-144].

Європейська модель конституційної контролю має два різновиди: австрійську та французьку. Австрійський різновид властивий для таких країн, як Австрія, Італія, Польща, де конституційний контроль здійснюють спеціальні конституційні суди, що входять до системи вищих органів судової влади держави. Французький різновид характеризується тим, що правом конституційного контролю наділений спеціальний квазісудовий орган (у Франції з 1958 року – Конституційна рада, у Португалії з 1976 по 1982 рік – Революційна рада). Квазісудові органи – це спеціалізовані органи, що мають такий самий склад, формування та повноваження, що й спеціалізовані суди, але відрізняються низкою процесуальних моментів (відсутністю змагальності і гласності).

У першій половині ХХ ст. американська модель конституційного контролю залишала-

ся найбільш поширеною, тоді як європейська існувала на практиці лише в кількох країнах (Австрії, Чехословаччині – 1920 року, Греції – 1927 року, Іспанії – 1931 року).

Американська та європейська моделі конституційного контролю відрізняються одна від одної такими ознаками: 1) у європейській моделі орган конституційної юрисдикції не входить у судову систему або ж займає в ній незалежне місце; 2) у європейській моделі, на відміну від американської, конституційні спори відокремлені від інших; 3) у європейській моделі, на відміну від американської, рішення про невідповідність закону конституції виносяться незалежно від конкретної справи; 4) у європейській моделі орган конституційної юрисдикції може здійснювати, окрім конкретного контролю, також абстрактний і попередній; 5) коло суб'єктів, наділених правом звернення до Конституційного суду, окрім учасників процесу, у європейській моделі включає й державні органи; 6) в американській моделі неконституційний акт суди трактують як такий, що не існує (*null and void*); він не може застосовуватись у конкретній справі та не відміняється, у європейській моделі неконституційний закон припиняє свою дію й виключається із системи чинного законодавства [14, с. 9].

Інститут конституційного контролю отримав поширення після Другої світової війни. Його запроваджено в більшості країн Західної Європи, у багатьох нових державах Азії, Африки, Латинської Америки.

На сучасному етапі для інституту конституційного контролю характерна багатоманітність форм, які все важче віднести до двох основних моделей – американської та європейської. Простежено тенденцію появи різноманітних змішаних форм (Бразилія, Греція, Перу, Португалія тощо), у яких поєднано певні риси, характерні для різних моделей судового та квазісудового контролю, а також виражену національну специфіку (залежать від історичного, економічного, політичного розвитку країни). У мусульманських країнах для інституту конституційного контролю властиво те, що перевірка законів відбувається не лише на відповідність конституції, а й ісламському праву.

Висновки. Конституційний контроль уперше виник на Американському континенті. Рішення в справі Марбері проти Медісона започаткувало американську модель конституційного контролю, головна риса якої – здійснення конституційного контролю судами загальної юрисдикції. Європейська модель конституційного контролю виникла у ХХ ст.

Для неї характерне здійснення конституційного контролю спеціалізованими судовими або квазісудовими (не судовими) органами та застосування абстрактного й попереднього конституційного контролю.

Інститут конституційного контролю на сучасному етапі набуває універсальних характеристик, що пов'язано з використанням на основі однієї моделі конституційного контролю кращих здобутків інших різновидів з урахуванням політичних і правових факторів розвитку держави. Однак кожна з них повинна забезпечувати основне призначення інституту конституційного контролю – захист Конституції та законів держави, а також прав і свобод людини й громадянина.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 3. – С. 278.
3. Сравнительное конституционное право / Е. Б. Абросимова, Т. А. Васильева, Л. Д. Владимиров, Н. С. Крылова и др. ; редкол. : Ковлер А. И., Чиркин В. Е. (отв. ред.), Юдин Ю. А. – М. : Манускрипт, 1996. – 730 с.
4. Эбзеев Б. С. Конституционный Суд РФ – судебный орган конституционного контроля / Б. С. Эбзеев // Вестник Конституционного Суда РФ. – 1995. – № 2-3. – С. 82-90.
5. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России / Ю. Л. Шульженко – М. : РАН; Ин-т гос-ва и права, 1995. – С. 41.
6. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики / В. Є. Скомороха. – К. : «МП Леся», 2007. – 716 с.
7. Пастернак С. Н. Конституционное правосудие в странах Восточной Европы: [монография] / С. Н. Пастернак. – СПб. : СПбГУСЭ, 2010. – 167 с.
8. Черняк С. В. Конституційна юстиція Сполучених Штатів Америки : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / С. В. Черняк; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
9. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні: [навч. посіб.] / Т. О. Цимбалістий. – К. : Центр учб. л-ри, 2007. – 200 с.
10. Боботов С. В. Конституционная юстиция (сравнительный анализ). / С. В. Боботов – М. : Рос. правовая академия, 1994. – С. 58.
11. Кампо В. Стан та перспективи розвитку наукових доктрин конституційної юстиції в Україні / В. Кампо // Юрид. журн. – 2012. – № 7/8. – С. 68-75.
12. Пілюк С. В. Сучасні моделі конституційного контролю / С. В. Пілюк // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 550-557 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_96.pdf.
13. Маклаков В. В. Конституционное право: словарь; отв. ред. В. В. Маклаков. – М. : Юристъ, 2001. – С. 143-144.
14. Маринів І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща: [монографія] / І. І. Маринів; НУ ЮАУ. – Х. : Право, 2013. – 160 с.